

Dr. Kelemen Elemér

Eötvös József gondolatai államról, egyházzal, iskoláról¹

Az a nagyszabású történelmi vállalkozás, amit *modernizációként*, a magyarországi polgári viszonyok megalapozásaként, megteremtéseként emlegetünk, s amelynek egyik – teoretikus vonatkozásban bizonyára a legjelentősebb – „spiritus rectora” és végrehajtó mindenese az 1867-es kiegyezés utáni független magyar kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, a kortársak és a barátok által – nem minden ironia nélkül – „reformügyi miniszternek” nevezett báró Eötvös József volt, a kor uralkodó eszméinek jegyében hármasszelleműen nyugodott: *az egyén szabadságának, a közösségek autonómiájának, valamint az állam korlátozott és mértéktartó szabályozó szerepének* elvén.

A közöttük szükségesnek tartott egyensúly (Eötvös kifejezésével: a „súlyegyen”) megteremtésében, hiszen ez volt konkrét cselekvési területe, köteleességszerűen vállalt hivatala, különösen nagy szerepet tulajdonított – az egyének biztonsága, az „állami mindenhatóság” ellenpontozása érdekében is – *az autonóm vallási, egyházi szervezeteknek, valamint az egyének boldogulását és a társadalom előrehaladását egyaránt megalapozó és elősegítő közműveltségnek. Reformtevékenységének és minisztériumi munkájának középpontjában – a soknemzetiségű Magyarországon ugyancsak kulcskérdésnek számító nemzetiségi probléma rendezésének szándéka mellett – tehát szükségképpen „a vallás- és közoktatás ügyének” rendezése állt.*²

E két probléma – egymástól elválaszthatatlannak tűnő módon – szorosan összefonódott, amit a *történelmi előzmények* is alátámasztanak: a katolikus, később a protestáns egyházaknak az iskolaügyben játszott, évszázadokon át kizárólagos szerepétől az államhatalom XVIII. századi beavatkozási kísérletein át az iskola feletti hatalomért vívott XIX. századi politikai küzdelmekig.³

Terjedelmi okok miatt itt csupán felemlíthetjük 1848 – témánk szempontjából különösen fontos – tényeit és eseményeit: Eötvös első kultuszminiszterségét, s hozzákapcsolódóan az állam és az egyház részleges szétválasztását jelentő *vallásügyi törvényt*, amely kimondta, hogy „a törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve – különbség nélkül – tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg”, valamint a kiegyezés utáni konfliktusokat is előrevetítő, kudarcos *kísérletet a népoktatás törvényi szabályozására.*⁴

A kiegyezéssel megalapozott magyarországi modernizáció egyik, talán legfontosabb és legproblematisabb kérdésének Eötvös – 1848-as tapasztalatai alapján, de

¹ A „Vallásszabadság és oktatáspolitikai” című konferencián (2001. április 4.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² A XIX. század „uralkodó eszméiről” ld. EÖTVÖS 1981; Eötvös kiegyezés után tevékenységéről: FELKAI 1979; SCHLETT 1987; MANN 1993; KELEMEN 1994a.

³ Ld. HORVÁTH 1988; továbbá KELEMEN 1994a.

⁴ HORVÁTH 1988, 339–386.

világszemléletéből és az *Uralkodó eszmékben* kimunkált elméleti alapvetésből következően is – az állam és az egyházak viszonyának szabadelvű szabályozását tartotta.⁵

Ennek a merőben új típusú, paradigmaváltást jelentő szabályozásnak az elemi feltételét, kiinduló lépését – véleménye szerint – elsősorban a legtekintélyesebbnek számító római katolikus egyház anakronisztikus, feudális vonásokat, hierarchikus viszonyokat őrző szervezetének és működési rendjének a gyökeres megújítása jelentette volna. A hívő és gyakorló katolikus Eötvös ezt a problémát személyes ügyként fogta fel; egyházát is meg akarta szabadítani a múlt terhes örökségétől. Ez a törekvése – magától értetődően – nem jelentett egyház-, s még kevésbé vallásellenességet. Ugyanakkor, amint ezt Montalemberthez írott egyik levelében részletesen kifejtette, a katolikus egyház helyzetének rendezését, megszilárdítását és stabilizáló társadalmi befolyásának erősítését társadalmi, valamint bel- és külpolitikai szempontból egyaránt rendkívül fontosnak tekintette.⁶

A katolikus egyház megújításának, megszilárdításának, megtépázott társadalmi tekintélye helyreállításának módját – a protestáns egyházak történelmi tapasztalataira és demokratikus gyakorlatára utalva – az egyházi hierarchia, a felső klérus túlsúlyának felszámolásában és – mindenekelőtt az egyházi vagyon és az iskolaügy kezelését illetően – az alsópapság és a laikusok befolyásának növelésében látta. Ennek megfelelően az alulról építkező, demokratikus egyházi szervezet kiépítését, az egyházi öngazdálkodás megvalósítását, azaz a polgári értelemben vett katolikus egyházi autonómia megteremtését tartotta az alapvető célnek. Meggyőződése szerint így nyerhet értelmet s kaphat világos tartalmat a különböző hazai hitfelekezetek 1848 után ismételtlen törvényben deklarált egyenlősége és viszonyossága, s így érvényesülhet a „szabad államban szabad egyház” elve, amikor is „nem csupán a különböző vallású egyének, hanem szervezett egyházi közösségek állnak szemben az állammal”⁷. Az erdélyi katolikus autonómia, aminek évszázados történelmi előzményei és pozitív tapasztalatai voltak, valamint a román és a szerb görög katolikus egyház szervezeti elkülönítése és belső önkormányzatuk sikeres kiépítése jó reményekkel töltötték el.

A katolikus püspöki kar befolyásos retrográd körei azonban – Simor János hercegprímással az élen – először indignáltan visszautasították, később pedig – Róma bátorításával is, éppenséggel az autonómiára hivatkozva – különféle taktikai manőverekkel késleltették, majd tévútra vitték és megghiúsították Eötvös egyházi reformelképzeléseit.⁸ A katolikus autonómia legfőbb akadálya – olvashatjuk egy másik levélben –, hogy „a katolikus egyházat kizárólag a magasabb klérus képviseli... Ennek az autonómiának az állam részéről történő korlátozását a katolikusok legnagyobb része – magát az alsó klérust is ideszámítva – úgy fogja fel, mint szükséges korlátozást egyes püspökök mindenhatóságának, amelyet ezek éppenséggel nem a népoktatás és nem is az egyház érdekében használnak fel.” Pedig ebből következik – írja másutt –, hogy „mindazon intézetek, amelyeket a klérusra bíztak, mindenekelőtt a népiskola és a gimnáziumi oktatás, olyan állapotban vannak, amilyennel civilizált országban nemigen találkozunk...

⁵ Az egyházi reform kérdéséről ld. KOVÁCS–KATUS 1979. 2. köt. 844–850.; továbbá GALÁNTAI 1960; SALACZ 1974; SCHLETT 1987; ill. MANN 1993; KELEMEN 1996.

⁶ Eötvös levele de Montalembert grófnak, 1867. szeptember 4. EÖTVÖS 1976b, 503–507. Montalembert, Charles (1839–1881): francia politikus és publicista, a liberális katolicizmus neves képviselője. [-] Eötvös és Montalembert kapcsolatáról ld. CONCHA 1918.

⁷ Eötvös levele de Montalembert grófnak, 1869. december 15. EÖTVÖS 1976b, 574.

⁸ Ld. az 5. sz. jegyzetet.

A népnevelés körében tapasztalt hátramaradásunk... egyedül az egyházférfiúknak rovatik fel bűnül.”⁹

A katolikus autonómia rendezését Eötvös előbbre valónak tartotta a népoktatásügy szabályozásánál. A kérdés gyors lezárásával ugyanis elejét próbálta venni az iskolaügy reformjával szemben várható, már a törvény-előkészítés időszakában is megmutatókozó szervezett támadásoknak, illetve a szervezeten és tartalmilag megújuló katolikus egyházban új szövetségesre számított. A népnevelési egyletek mozgalmának kudarca mellett e sikertelen autonómiakísérlet volt a másik baljós előjel a népoktatás kérdését ekkor már törvényi úton szabályozni kívánó kultuszminiszter számára.¹⁰

A katolikus egyház egyre nyilvánvalóbb megreformálhatatlansága, a klérus makacs ellenállása, majd nyílt, többfrontos támadása jelentette a népoktatási törvény tervezete körül zajló parlamenti és parlamenten kívüli vitákban is az Eötvös által világosan felismert, bár a nyilvánosság előtt mindvégig nagyfokú tapintattal kezelt, kemény ellenpórust. Simor például attól a kétes diplomáciai manővertől sem riadt vissza, hogy a kiegyezés szentesítette közjogi viszonyokat megkérdőjelezve, magának vindikálja Ferenc Józseftől az egyházak és az iskolák (valamennyi hazai egyház és iskola) főfelügyeletének a független és felelős magyar kormányra, illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszterre átruházott jogát, illetve az ezzel összefüggő főkegyúri jogot. Mindez bizony igen távol esett „a szabad egyház a szabad államban” programban összegezett, az állam és az egyház teljes szétválasztását, valamint a társadalmi alapon szerveződő és működő, autonóm egyház megteremtését célzó eötvösi elképzelésektől.¹¹

Ez a sikertelen, 1869-ben végleg elnapolt, s Eötvös számára feldolgozhatatlan személyes kudarcot jelentő autonómiakísérlet megvilágítja számunkra azt a közeget, amely – ha meghíúsítani nem is tudta – soha nem tette magáévá a népoktatás liberális elveken nyugvó polgári reformját, s ezzel nagymértékben meg is határozta a törvény megvalósításának módját és esélyeit. Az állam, az egyház és az iskola kérdésköre csak ebből az összefüggésből kiindulva értelmezhető és magyarázható, nemcsak a dualista korszakban, hanem a kiegyezés után megszülető modern magyarországi közoktatás máig tartóan ellentmondásos és felettébb viszontagságos későbbi történetében is.

A népnevelés kiterjesztése a tankötelezettség útján – Eötvös meggyőződése szerint – az emberi szabadság, a társadalmi és politikai egyenlőség, a nemzeti felemelkedés céljait szolgálja; „elterjedése szükségképp maga után vonja a magasabb műveltséget”, a tudomány és a művészet felvirágzását.¹²

A tankötelezettségnek a népoktatási törvényben előírt, azaz az állam által meghatározott kényszerével Eötvös – az „állami túlhatalom” ellensúlyozásának határozott szándékával is – a *tanszabadság* és a *tanítás szabadságának* széles körű garanciáit állította szembe. A törvény szabályozta *munkamegosztásban* világosan kirajzolódnak az állampolgárok, a különféle polgári és más közösségek, társulások és egyesületek, így – a többi között – az egyházak és önkormányzataik, valamint a törvényhatóságok és az állam iskolával és oktatással kapcsolatos jogai és kötelességei. Az eötvösi szereposztás szerint *az állam feladata* e téren nem több (és nem is kevesebb), mint hogy

⁹ Eötvös 1867. május 22-én, valamint 1867. szeptember 4-én kelt levele de Montalembert grófnak. EÖTVÖS 1976b, 485–486; 505.

¹⁰ FELKAI 1979; KELEMEN 1985.

¹¹ Ld. az 5. sz. jegyzetet.

¹² A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. EÖTVÖS 1976a, 427–503.

az egyének és a társadalom közös érdekeire, valamint a különféle (polgári, egyházi stb.) közösségek önszervező-önkormányozó képességére alapozottan és azt fejlesztve, erősítve, megteremtse a népoktatás, a közműveltség további felvirágzásának jogi, igazgatási és – lehetőségeinek bővülésével – pénzügyi feltételeit is.

Főképpen a katolikus egyház hagyományos kiváltságainak, illetve – kisebb részt – a protestáns egyházak autonómiájának merev értelmezése és makacs védelme bizonyos egyházi körök részéről mégis ezt a kérdést, a *túlzottnak minősített állami és községi, azaz „világi” szerepvállalást* állította az ideológiai és politikai csatározások homlokterébe. Az általuk kiharcolt módosítások egy része kétségtelenül erősítette az iskolafenntartók pozícióit, legalábbis a törvényjavaslat eredeti szövegéhez, ha nem is a korabeli gyakorlathoz képest. Az iskolafenntartó hitfelekezetek ugyanis a saját képviselőik által meghatározott módon és mértékben igényt tarthattak híveik hozzájárulására, maguk választhatták tanítóikat és meghatározhatták a tanítói illetményt, maguk jelölték ki az iskolában használatos tankönyveket, és önállóan intézkedhettek a tanítási rendszert és módszert illetően. A törvény ugyanakkor szigorította a felekezeti iskolák működésének tárgyi és személyi feltételeire, valamint a tanítás alapkérdéseire, elsősorban a minden iskolában kötelező tantárgyakra és a tanítók képzettségére vonatkozó szabályokat. A nem előírászerűen működő felekezeti iskolák esetében, a beavatkozás fokozatosságát is betartva, a „három ízben” – félévenként – történt „megintés” után községi, szükség esetén állami iskola felállítását rendelte el.¹³

A népoktatás tartalmi szabályozásának – a tantárgyi struktúrának és az egyes tantárgyak tartalmának a modernizálása mellett – heves viták kísérték, kényes pontja volt a *hit- és vallásoktatás* kérdése. Eötvös személyes meggyőződését, hogy ti. „a vallásos oktatás oly valami, amit az oktatás többi részével összezavarni nem lehet”¹⁴, a törvény úgy érvényesítette, hogy a hittan oktatását a tanítói tevékenységtől elválasztva, az egyes hitfelekezetek lelkészeinek köteletségévé tette, mind az egyházi, mind pedig a községi, illetve az állami iskolák esetén; ez utóbbiakban is megőrizve a tantárgy kötelező jellegét.

A népoktatási törvény bevezetése és végrehajtása körüli viták – még Eötvös életében – két kérdés körül gyűrűztek. A botránykövet a községi iskolák létesítése, az 1869-ben szinte az egész országban, főleg a városokon végigvonuló „községesítési” hullám, valamint a tanfelügyelőknek a felekezeti iskolákkal szemben megkövetelt szigorú eljárás módja jelentette. A viharok Trefort Ágoston 1873-as körrendelete után csendesedtek el, amelyben a miniszter a tanfelügyelőket mértéktartásra intette.¹⁵

A következő évek, évtizedek – a népoktatási törvény fő ellenlábását jelentő katolikus egyház részéről is – a fejlődés és a fejlesztés felismert szükségességének, a feltételek kikényszerített javításának és a népoktatási törvénytől fenyegetni vélt pozíciók ismételt megszilárdításának, az állam és az egyház – számos ténnyel igazolható – kompromisszumának jegyében teltek.

Ez a „kiegyezés” azután mintegy háromnegyed évszázadon át meghatározta a magyarországi közoktatás fejlődésének sajátos és ellentmondásos, az eötvösi alapesz-

¹³ FELKAI 1979; KELEMEN 1994b.

¹⁴ Eötvös az elemi oktatásról. Tizennégy beszéd, I. (Elhangzott a képviselőházban 1848. augusztus 3-án.) EÖTVÖS 1976b, 301–306. Vö.: Eötvös a népoktatási törvényjavaslatról. Hat beszéd, II. (Elhangzott a főrendiházban 1868. december 1-jén.) EÖTVÖS 1976b, 410–414.

¹⁵ FELKAI 1979; KELEMEN 2001; továbbá – a konkrét helyi vonatkozásokat illetően – KELEMEN 1985; KOTNYEK 1978; REGÖS 1966; SZECSKÓ 1971. Trefort rendeletéről: KELEMEN 1985; 1994a.

méktől több vonatkozásban is lényegesen eltérő irányát és jellegét. Tágabb összefüggésben mindez – az 1890-es évek „kulturharcában” megmutatkozó konfliktusoktól eltekintve – a magyar polgári államnak és a privilégiumait makacsul őrző katolikus egyháznak a külső és a belső modernizációs készletekkel és törekvésekkel vállalt dacoló, tradicionális viszonyát s mind anakronisztikusabbá váló szimbiózisát erősítette, ami sajátos irányt szabott a magyar társadalom fejlődésének és a politikai viszonyok alakulásának is.

IRODALOM

- CONCHA Győző 1918. *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdetéhez*. Budapest, Szent István Társulat.
- EÖTVÖS József 1976a. *Kultúra és nevelés*. Előszó: Mezei Mária. Budapest, Magyar Helikon.
- EÖTVÖS József 1976b. *Levelek*. Előszó: Oltványi Ambrus. Budapest, Magyar Helikon.
- EÖTVÖS József 1981. *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. I–II. Előszó: Sötér István. Budapest, Magyar Helikon.
- FELKAI László 1979. *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Budapest, Akadémiai.
- GALÁNTAI József 1960. *Egyház és politika, 1890–1918*. Budapest.
- HORVÁTH Márton (főszerk.) 1988. *A magyar nevelés története*. I. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KELEMEN Elemér 1985. *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában, 1868–1918*. Budapest.
- KELEMEN Elemér 1994a. A magyar oktatási törvényhozás története. Problématörténeti vázlat. In Kelemen Elemér – Setényi János: *Az oktatási törvényhozás változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*. Szerk.: Balogh László. Budapest, FPI. 11–97.
- KELEMEN Elemér 1994b. A törvényjavaslattól a törvényig. Az 1868-as népoktatási törvény szövegváltozásai. *Iskolakultúra*, 14. sz. 61–66.
- KELEMEN Elemér 1996. Állam, egyház, iskola – a dualizmus korában. In Balogh László (szerk.): *Állam – egyház – iskola. Felolvasóülés Budapesten*. Budapest, OPKM. 7–18.
- KELEMEN Elemér 2001. A magyarországi népoktatás a dualizmus korában. In Donáth Péter – Farkas Mária (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet 2001*. (Az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Karának Tudományos Közleményei XIX.) Budapest, Trezor. 57–72.
- KOTNYEK István 1978. *Alsófokú oktatás Zala megyében 1918-ig*. Zalaegerszeg.
- KOVÁCS Endre – KATUS László (szerk.) 1979. *Magyarország története 1848–1890*. 2. köt. Budapest, Akadémiai.
- MANN Miklós 1993. *Kulturpolitikuskok a dualizmus korában*. Budapest, OPKM.
- REGŐS János 1996. *Az elemi népoktatásügy Vas megyében, 1867–1890*. Szombathely.
- SALACZ Gábor 1974. *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában, 1867–1914 [1918 – az interneten]*. München, Auróra.
- SCHLETT István 1987. *Eötvös József*. Budapest, Gondolat.
- SZECSKÓ Károly 1971. A népoktatás helyzete Heves megyében az 1868-i népiskolai törvény életbelépésének idejében. *Magyar Pedagógia*, 71. 139–147.

Előszó¹

A racionalitás kérdésköre olyan szerteágazó problémák halmazát jelenti, amely első pillantásra áttekinthetetlennek tűnik. Ez a többirányúság ugyanakkor azt is jelenti egyben, hogy itt az emberről és az elméről való gondolkodás egyik központi – sőt, lényegi – pontjáról van szó. Amikor az e tárgyú konferencia (Gép a szellemben. Konferencia a racionalitásról, Miskolci Egyetem 2000. november 10.) szervezői (Lehmann Miklós és Balkányi Péter) számot vetettek mindezzel, preferenciájuk a racionalitás-probléma körüljárása és a lehetséges értelmezések sokféleségének bemutatása volt. Nem csoda tehát, hogy az elhangzott előadások különböző megközelítéseket képviseltek, végki-csengésükben pedig jó néhány további kérdésre irányították a figyelmet.

Meglepő volt azonban, hogy talán éppen e különbözőség segítette az emberi racionalitás konstruktív értelmezésében. Mivel a gondolkodás általános jellegzetességéről beszélünk, az egyes eredmények és értelmezésbeli sajátosságok jól átfordíthatók egymásba; s így az előadások összességéből többé-kevésbé egységes kép kerekedett ki. Még inkább szembevető volt ez akkor, amikor az előadások alapján elkészült tanulmányok is egybegyűltek. Első pillantásra a tematikai sokszínűség ragad meg: etikai tárgyú, nyelvészeti vagy evolúciós pszichológiai témájú írás olvasható egy helyütt. A szervezők szándéka viszont éppen ez volt: olyan kutatókat ültetni egymás mellé (majd pedig olyan tanulmányokat szerkeszteni egymás mellé), akik vagy amelyek párbeszédéből kirajzolódhatnak a probléma alapvonásai. Ez nem is volna másképp lehetséges: a téma jellegéből adódóan mindenkinek, aki a racionalitást közelebbről akarja vizsgálni, szüksége van arra az interdiszciplináris szemléletre, amelyet e tanulmányok együttes megjelentetése is képvisel. Ahogyan a racionalitás egyaránt átjárja a hétköznapi élet, a mindennapi cselekvés és a társadalmi, valamint a tudományos gondolkodás és munka minden aspektusát, megértéséhez ugyanúgy szükség van mindezek számbavételére.

Mit nevezhetünk racionalitásnak? Mikor mondjuk egy cselekvésre vagy egy elgondolásra, hogy az racionális? Miért alkalmazunk racionális stratégiákat? Ilyen és hasonló kérdésekre keresték a választ a konferencia előadói, az itt megjelentett tanulmányok szerzői. A kapott válasz azonban sokszor egyáltalán nem megnyugtató – mivel újabb bizonytalanságok irányába vezet. Mi lehet cselekedeteink végső alapja? Van-e ilyen egyáltalán, vagy csak bizonyos esetleges hatások érvényesülnek tetteinkben és kognitív tevékenységünkben? Mi lehet a racionalitás és e végső alap kapcsolata?

Intuitív módon talán mindenki tudja a választ; hiszen ki ne nevezné saját gondolkodását racionálisnak, vagy ki ne érezné úgy, hogy számot tud adni a cselekvése alapját képező megfontolások racionális voltáról? Mintha mindannyiunk elméjében egy olyan szerkezet lenne, amely szinte automatikusan racionális elképzeléseket és döntéseket eredményez. Innen származik a konferencia címe is: *Gép a szellemben*. A „ra-

¹ Lehmann Miklós és Balkányi Péter közlése alapján.

cionális döntéshozó” talán valóban gépként csikorog bent az elmében, ellátva mindenkit olyan döntésekkel, amelyek sikeresebbé teszik cselekvését.

De vajon valóban felfogható mechanikusan a racionális döntésekhez vezető processzus? Valóban meg lehet pontosan határozni azokat a premisszákat és következtetési eljárásokat, amelyek racionálisnak nevezhető eredményre vezetnek? Az összegyűjtött tanulmányok együtt érdekes választ adhatnak erre a kérdésre is, és eloszlatnak néhány olyan kétséget és tévhitet, amelyek megterhelik a racionalitás köznapifelfogását. A szerkesztők szándéka szerint az olvasó olyan képet kap majd a racionalitás problémaköréről, amely alapján önállóan is érdekes megállapításokat tehet.

